

De boer achter het nieuws

Een blik achter de schermen van een bedrijf in nood

Annick Clauwaert

Medewerkster van de studiedienst van de VLIJG-ABVV

Dat boeren het nieuws halen is al lang niet meer uitzonderlijk. De man in de straat is gewend geraakt aan een regelmatige portie boerenwoede in zijn ochtendkrant of op het tv-journaal.

Steeds vaker echter wordt de boer zelf het doelwit van ontevredenheid van andere bevolkingsgroepen. De schijnbaar onverzoebare tegenstellingen inspireerden *Samenleving en politiek* ertoe het thema in een aantal artikels grondig uit te spitten. Annick Clauwaert bijt de spits af met een kijkje achter de schermen van het boerenbedrijf.

Steeds vaker zijn boeren voorpaginanieuws. Pas zijn de laatste emoties rond de meest recente varkenspestepidemie weggeëbd, of het blijkt dat meer dan 20% van het drinkwater in Vlaanderen meer pesticiden bevat dan goed is voor de gezondheid. Een beschuldigende vinger wordt naar de landbouw uitgestoken. Eind '93 hadden de boeren ook al slechte pers gehad. Consultatievergaderingen over de groene hoofdstructuur ont-aardden in plaatselijke oorlogjes waar boze boeren groene jongens naar het leven stonden. Na die hete herfst van '93 is het MAP-dossier nooit echt meer uit de actualiteit geweest.

De boeren zelf trekken ook aan de alambel. 'De sector gaat teloor', klinkt het, en 'we verdienen het zout op onze patatten niet meer'. Er gaan inderdaad arbeidsplaatsen verloren, en in vergelijking met het algemene arbeidsinkomen gaat het landbouwersinkomen erop achteruit. De redding van de gezinslandbouw en het familiale landbouwbedrijf zijn dan ook het onderwerp geworden van een nieuwe kruistocht van de boerenorganisaties.

De controverse is scherp en de conflicten

worden in zwart-wit uitgevochten. De problematiek lijkt duidelijk onlijnd. In werkelijkheid is ze veel ingewikkelder dan de stereotypering laat vermoeden. De Vlaamse landbouw staat immers al lang niet meer op zichzelf. Wat Europese Unie en GATT vastleggen, bepaalt ook mee het leven van de Vlaamse boer. Bovendien is de landbouw hoe langer hoe meer het 'lijdend voorwerp' van wat er buiten de sector gebeurt: ze is nog slechts een schakel in het agro-industriële produktiesysteem. En daar zijn, zoals elders, internationalisering, globalisering, integratie en substitutie aan de orde. Internationale handelsverhoudingen, de macht van multinationals en niet in het minst technologische ontwikkelingen hebben steeds meer invloed op de positie van de landbouw.

Structurele veranderingen

De wortels van de huidige problematiek liggen in een aantal structurele evoluties die de landbouw de laatste eeuw heeft doorgemaakt. De eerste industriële revolutie zette de agrarische maatschappij op haar kop en verlegde het zwaartepunt van de economie brutaal van de land-

bouw naar de industrie. Na de tweede wereldoorlog kwam de al ingezette verandering in een stroomversnelling onder impuls van het Europese gemeenschappelijke landbouwbeleid.

Van alle veranderingen die de landbouw in hun greep hielden, zijn schaalvergroting en specialisatie allicht de meest spectaculaire. De gemiddelde oppervlakte van het Belgische landbouwbedrijf verdubbelde van 7,11 ha in 1965 tot 16,64 ha in 1992. In de veeteelt was de schaalvergroting zeer duidelijk: tussen '80 en '90 steeg het aantal varkens in Vlaanderen met 25% van 4,75 miljoen tot 6,28 miljoen, terwijl het aantal bedrijven daalde van 31.744 tot 14.023. Een analoge evolutie is er voor de pluimvee- en (in mindere mate) de runderteelt.

Eén van de factoren die tot de schaalvergroting heeft bijgedragen is het gemeenschappelijke landbouwbeleid van de EG. Vanaf de jaren '70 werd investeringssteun verleend voor modernisering die samenging met schaalvergroting, specialisatie en het opdrijven van de produktie per hectare of per dier. Ook de in de jaren '60 ingevoerde Europese prijs- en afzetgaranties stimuleerden een grootschaliger aanpak van de produktie.

Een tweede structurele trend is de dalende grondgebondenheid. Waar de produktiefactor grond schaars is, is er een tendens naar intensieve en niet-grondgebonden vormen van landbouw. In Vlaanderen ontwikkelden zich daarom veel intensievere vormen van melkveehouderij en tuinbouw dan in Wallonië. Ook de niet-grondgebonden veehouderij (varkens en pluimvee) heeft zich in Vlaanderen geconcentreerd. Terwijl de oppervlakte grasland weinig veranderde, kon de veestapel toch enorm toenemen door de beschikbaarheid van goedkope veevoerders. Technische perfectionering van de stallen en van de procescontrole heeft het houden van varkens en pluimvee verder doen evolueren tot een semi-industrieel produktieproces.

De derde structurele evolutie is de produktiviteitsstijging. Terwijl het volume van de landbouwproduktie steeg, namen zowel het aantal arbeidskrachten als de betaalde oppervlakte sterk af. Ook deze evolutie werd in de hand gewerkt door de prijs- en afzetgaranties van de EG. De zekerheid de produktie te kunnen afzetten tegen

een gegarandeerde (hoge) prijs was een stimulans voor de landbouwers om te investeren in produktiviteitsverhoging.

Meer met minder

Tussen 1900 en 1960 daalde het landbouwareaal van 3,5 miljoen ha tot 1,66 miljoen ha. In dezelfde periode liep het aantal arbeidskrachten tot de helft terug. In 1959 werkten nog 360.000 mensen of zo'n 9,5% van de actieve bevolking in de landbouw (i.p.v. 31% bij het begin van de eeuw). De arbeidsproduktiviteit steeg in deze periode jaarlijks met 1,8%.

De afgelopen decennia bleef het aandeel van de landbouw in het Belgische BNP dalen. Het verminderde van 3,6% in 1973 tot 1,7% in 1992. De tewerkstelling daalde over dezelfde periode van 4% tot 2,3%. Beide evoluties zetten zich overigens door in alle lidstaten van de Europese Unie. Tussen 1965 en 1991 verdwenen meer dan zes op tien bedrijven en daalde de totale oppervlakte landbouwgrond met 15%.

Het totale produktievolume bleef nochtans aanzienlijk toenemen: het steeg met 22% in de periode van '77 tot '89. In dezelfde periode stegen de arbeidsproduktiviteit en de oppervlakteproduktiviteit respectievelijk met 59% en 30%.

In de praktijk werden de produktiviteitsstijgingen mogelijk gemaakt door een snelle invoering van nieuwe, arbeidsbesparende technieken. In de eerste plaats werd een groot deel van de tot dan toe handmatig uitgevoerde arbeid gemechaniseerd. De mechanisatie is trouwens één van de elementen die hebben bijgedragen tot de schaalvergroting: de minimumomvang van een bedrijf om optimaal van een bepaalde techniek te kunnen profiteren is steeds groter geworden. Daarnaast werden technieken ingevoerd die de opbrengst per dier of per hectare verhoogden: rasverdeling en een betere beheersing van de teelttechnieken zijn daar de meest bekende voorbeelden van. Kunstmest, samengestelde voeders en voederconversieverbeterende additieven optimaliseerden de opbrengst per hectare en per dier; herbiciden, pesticiden en veterinaire ontwikkelingen (hormonen, vaccins, antibiotica, ...) beperkten de teeltrisico's.

Rendabiliteit en inkomen

Met de invoering van de nieuwe technieken ging kapitaal een steeds grotere rol spelen in de landbouwproduktie. Het kapitaal per bedrijf

steeg tussen '80 en '90 met maar liefst 30%. Bovendien is er een evolutie naar meer zelf te financieren kapitaal en minder gehuurd kapitaal (zoals gronden en gebouwen). Er worden steeds vaker leningen aangegaan voor de overname van gronden, maar ook om het bedrijf verder te moderniseren of uit te breiden. Die stijgende schuldenlast maakt de landbouwbedrijven steeds kwetsbaarder. Door de toenemende specialisatie wordt de rendabiliteit van de bedrijven immers sterk afhankelijk van conjunctuurevoluties, en door de intensivering zijn de vaste produktiekosten zwaar gaan doorwegen. Het is dus niet verwonderlijk dat het aandeel van de bedrijven met een laag inkomen en een hoge schuldenlast tijdens de jaren '80 meer dan verdubbeld is.

De enorme produktiviteitsstijging zou het financiële risico kunnen compenseren. Nochtans vertaalde die produktiviteitstoename zich niet in een analoge stijging van het arbeidsinkomen. De landbouw is immers afhankelijk geworden van afnemers (de voedingsindustrie en de distributiesector) en leveranciers (van grondstoffen als zaaizaad en hulpmiddelen als herbiciden). Stuk voor stuk zijn dat sterk gestructureerde en groot-schalige sectoren die de onderhandelingspositie van de boer verzwakken.

Dalend inkomen

De laatste jaren houdt het landbouwincome geen gelijke tred meer met het algemeen arbeidsinkomen. Van '86 tot '89 nam het landbouwincome nog even snel toe; in '89 was het zelfs 11 % hoger dan het vergelijkbare arbeidsinkomen. Zowel het produktievolumen als de reële prijzen gingen in stijgende lijn. Sinds '89 dalen de reële prijzen echter sterker dan de toename van het produktievolumen kan compenseren. Het landbouwincome stijgt dus minder snel en daalde in '93 zelfs met 1.2 % ten opzichte van '92, tegenover een stijging van 4.1 % van het arbeidsinkomen. Uiteraard gaat het hier over gemiddelden. Binnen de sector zijn grote verschillen mogelijk. Zo is er een positieve evolutie voor de akkerbouw en de tuinbouw, maar staat de veeteelt onder druk (de prijs voor varkens bv. ging er in '92 met 28% op achteruit).

Vanuit het standpunt van de voedselvoorziening kan de naoorlogse landbouwgeschiedenis in Vlaanderen een succesverhaal genoemd worden. Het objectief dat de landbouw de voedselbehoeften van de hele bevolking moest kunnen dek-

ken, is op een schitterende manier gerealiseerd. De medaille heeft echter ook een andere, minder rooskleurige kant: de hoge prijs die voor die verwezenlijking moet worden betaald, zowel in termen van afhankelijkheid als in termen van milieukosten.

Afhankelijkheid

Het schuldenlastverhaal van hierboven gaf het al duidelijk aan: de landbouwers hebben hun sector niet meer 'in eigen beheer'. Beetje bij beetje is de landbouw verweven geraakt met andere sectoren van de economie. Stroomopwaarts van de landbouw ontstond in de voorbije decennia een hele toeleverende nijverheid. De nieuwe technieken in de landbouw konden immers slechts toegepast worden door het gebruik van meer en/of andere inputs (veevoer, kunstmest, pesticiden, energie, kapitaal). Die inputs zijn voor het merendeel afkomstig van buiten de landbouw. Het verbruik ervan is de laatste 40 jaar dramatisch gestegen: het verbruik (in Nederland) van bijvoorbeeld krachtvoer met 900%, dat van kunstmest met 'slechts' 90%. Stroomafwaarts van de landbouw is de afstand tot de eindverbruiker, de consument, toegenomen. Landbouwprodukten zijn steeds meer grondstoffen geworden voor de voedingsindustrie.

Zo werd de landbouw een steeds kleinere schakel in een agro-industriële keten. Haar onderhandelingspositie in die keten werd nog ondergraven door de steeds krappere leefbaarheidsmarge van de bedrijven en door het gemeenschappelijk landbouwbeleid gestimuleerde overproductie. En alsof dat nog niet genoeg was, ontsnapt de landbouw niet aan de wetmatigheden van de economische ontwikkelingen wereldwijd. Ze is de speelbal van een globale economische context, waarin ze zelf steeds minder in de pap te brokken heeft. Of zoals een boer het uitdrukte: "De boerenstiel is geëvolueerd naar een industrieel proces waar het enige verschil nog is dat wij levend materiaal nodig hebben om een produkt te maken".

Milieu

Ook in Vlaanderen is de landbouw één van de belangrijkste vervuilers van bodem, water en

licht geworden. Het 'mestdossier' is de meest actuele, en wellicht meest spraakmakende illustratie daarvan. Maar er zijn er nog tal van andere. Voor een meer gedetailleerd overzicht van de milieu-effecten van de landbouw verwijs ik naar het rapport *Leren om te keren*.

De integratoren

Nergens is de verweving van landbouw en andere sectoren zo uitgesproken en is de rol van de boer zo beperkt, als bij het systeem van de geïntegreerde varkenshouderij. Bij deze contractteelt-met-prijsgarantie leveren grote veevoederbedrijven, de integratoren, niet alleen de basisvoerders, maar ook het kweekmateriaal (de biggen) en ze financieren vaak ook de stallen. Eens de dieren vetgemest, neemt de integrator die terug af. De boer zelf is enkel nog zelfstandig in naam. Naargelang van de bron zou 70 tot 80 % van de varkenskweek in Vlaanderen op die wijze gestructureerd zijn.

De sector zelf zag er geen graten in, zolang de milieu-effecten konden afgeschoven worden op de gemeenschap en de produktiefactor 'milieu' niet in de kosten doorgerekend hoefde te worden. Dat is voorgoed voorbij, want dankzij het toenemende milieubewustzijn krijgt het milieubeleid steeds meer armsglag, ook in de landbouw. De condities waaronder geproduceerd mag worden, worden steeds duidelijker omschreven: milieukwaliteitsnormen worden vastgesteld; heffingen worden ingevoerd; het vergunningenbeleid wordt aangepast.

De landbouwsector reageert enigszins ver dwaasd op de nieuwe situatie. Door de conservatievere ingesteldheid is de bereidheid van de sector om de ernst, de omvang en de gevolgen van bepaalde milieuproblemen te aanvaarden, beduidend kleiner dan in andere sectoren. Anderzijds moet toegeven worden dat tot voor kort de beleidssignalen het milieubesef in de landbouw bepaald niet stimuleerden. Het gemeenschappelijk landbouwbeleid van de EG was gestoeld op produktie- en produktiviteitsverhoging en promoveerde intensivering en schaalvergroting. Tot in '92 in de begeleidende maatregelen een regeling werd ingevoerd voor steun aan niet-intensieve milieuvriendelijke landbouw, kwam het woord 'milieu' niet in de Europese opties voor. Ook in het Belgische landbouwbeleid zijn de steunmaatregelen voor milieuinvesteringen van

recente datum.

Omdat de milieugebruiksruimte beperkt is, zal de landbouw meer en meer in concurrentie komen met andere sectoren in de samenleving. Door het recente milieubeleid worden de andere sectoren immers met de neus op het landbouwmilieudossier gedrukt. In de AWP-II's (de Algemene Waterzuiveringsprogramma's, door VMM opgemaakt per rivierbekken in Vlaanderen) worden maatregelen voorgesteld om de Vlaamse oppervlaktewateren weer proper te maken. Gezinnen, industrie en landbouw zullen daartoe elk financieel moeten bijdragen. De industrie beweert nu reeds dat de landbouwsector te zacht wordt aangepakt en dat de milieukosten daarvoor té zwaar op de bedrijven worden afgewenteld.

Verder zullen de andere sectoren ook qua ruimtegebruik voor de landbouw geduchte concurrenten zijn. In onze maatschappij neemt de behoefte aan recreatieruimte toe. Natuur en landschap gaan steeds meer ruimte voor 'zichzelf' opeisen. Ook voor industriezones en woongebied wordt steeds meer ruimte gevraagd. Een verdere inname van landbouwgrond voor andere doeleinden ligt dan ook in het verschiet. Dat dit stoken in de wielen van het milieubeleid zal steken, is nu al duidelijk. Door die verdere inkrimping van het landbouwareaal kondigt zich een nog meer doorgedreven intensivering aan, terwijl het natuurbehoud juist een omkering van die intensiveringstendens noodzaakt...

Landbouw in de 21e eeuw

Het milieubeleid wordt zonder twijfel één van de belangrijkste factoren die op de toekomst van de landbouw zullen wegen. De perikelen rond het Mestactieplan geven daar wellicht slechts een voorsmaakje van. Toch zou het verkeerd zijn de landbouwproblematiek tot de milieuproblemen te reduceren. Er zijn immers nog tal van andere belangrijke factoren die het uitzicht van de Vlaamse landbouw in de 21e eeuw mee zullen bepalen. In het heetst van de strijd rond het MAP schijnen de landbouwers die wel eens uit het oog te verliezen. De technologische evolutie, de Europese en internationale regelgeving en wijzigingen in de agro-industriële produktieketen zul-

Glazen bol

Heel wat factoren zullen de evolutie van de landbouw in de komende decennia sterk bepalen. Het Nederlandse Centraal Planbureau (CPB) onderscheidt twee soorten invloedsfactoren: in de eerste plaats ontwikkelingen die invloed hebben op de marktomstandigheden en daarmee op de afzetmogelijkheden van landbouwproducten, en anderzijds factoren die primair bij de productieomstandigheden ingrijpen.

Het Europees gemeenschappelijk landbouwbeleid wordt als koploper geduid in de eerste groep; de milieumaatregelen wegen het zwaarst in de tweede. Zowel in de reeks van de afzetmogelijkheden als in het rijtje van de productieomstandigheden moeten daarnaast echter nog vele andere factoren worden opgenomen. Voor de afzet ziet het Nederlandse CPB nog de volgende factoren

van belang :

- de macro-economische ontwikkelingen;
 - de herstructurering van de Oosteuropese economieën;
 - de verdere economische integratie van de Europese Unie;
 - de groei van de wereldbevolking en, daarmee samenhangend, de toenemende mondiale behoefte aan voedsel;
 - de veranderingen van de consumentenvraag in het rijke Westen;
 - de internationaliserings- en schaalvergrotingsprocessen die in de verwerkende industrie en de detailhandel.
- Voor de evolutie van de productieomstandigheden spelen, naast milieumaatregelen, ook nog:
- de technologische ontwikkelingen;
 - de claims van niet-landbouw op landbouwgrond;
 - de demografische ontwikkelingen binnen de landbouw.

len nochtans even sterk hun stempel op de landbouw drukken.

Hoe die evoluties de kaarten voor de Belgische en Vlaamse landbouw precies zullen schudden, is niet te voorspellen. Het is wel mogelijk nu al de centrale tendensen uit te tekenen.

(Bio)technologie

De technologische evolutie in de landbouw zal zich de komende decennia blijven doorzetten. Naast de 'klassieke' technologische innovaties, zullen ook de toepassingen van de biotechnologie in de landbouw voor verschuivingen zorgen. Maar het zijn vooral de biotechnologische evoluties buiten de landbouwsector, in de andere delen van het agro-industriële productiesysteem, die de toekomstige positie van de landbouwsector sterk zullen bepalen.

Landbouwproducten worden steeds minder beschouwd als eindproduct en steeds meer als een som van componenten die als algemene inputs te gebruiken zijn. Twee ontwikkelingen in de biotechnologie versterken deze verschuiving: de ontwikkeling van nieuwe enzymatische extractietechnieken om voedingscomponenten als koolhydraten, eiwitten en vetten uit een steeds breder scala van landbouwgewassen te extraheren; en de toenemende mogelijkheden om componenten microbiologisch in de fabriek te produceren. In de praktijk betekent dat dat producten van verschillende landbouwsectoren voor de productie van dezelfde voedingsmiddelen kunnen worden gebruikt. Zo zal men voor de productie

van glucose bijvoorbeeld kunnen kiezen tussen de uitgangproducten granen, wortels (omzetting van zetmeel), riet- en bietsuiker (omzetting van sucrose), melksuiker (omzetting van maltose)... Een scherpere concurrentie tussen boeren uit verschillende sectoren en uit verschillende landen zal het resultaat zijn.

Daarnaast zal de biotechnologie ook een grote rol spelen in de ontwikkeling van de agrificatie. In België probeert de overheid alvast op de agrificatie in te spelen. Er wordt meer bepaald

Agrificatie: het ei van Columbus?

Het verplicht braakleggen van cultuurgronden, met een oppervlaktequotum dat jaarlijks wordt vastgesteld, is één van de recente hervormingen in het Europese landbouwbeleid. Die braakgelegde gronden mogen wél worden gebruikt voor de teelt van gewassen voor andere dan voedingsdoeleinden, dus voor 'non-food'-toepassingen. Met die regeling wil de Europese overheid verschillende vliegen in één klap slaan: enerzijds het landbouwinkomensverlies door de braakligging compenseren en -wie weet- zelfs een nieuwe impuls geven aan de landbouw, maar anderzijds ook strategische en ecologische doelstellingen realiseren: in de eerste plaats door het vervangen van fossiele brandstoffen (met een onzekere, want externe bevoorrading) door nieuwe, biologisch afbreekbare producten afkomstig van landbouwgrondstoffen.

werk gemaakt van de promotie van biodiesel, gemaakt uit koolzaad. Hoewel de federale minister van landbouw deze evolutie hoog inschat, ligt het succes nog niet zo direct voor het grijpen. Veel zal afhangen van de concurrentiepositie ten opzichte van de fossiele brandstoffen en van de

bereidheid van de industrie om te investeren in de nodige productieprocessen. En of de boer er zelf beter van zal worden, is nog maar de vraag. Agrificatie kan immers niet slagen zonder verregaande vormen van contractteelt (om de toelevering aan de industrie te garanderen). Dat in de eerste plaats de industrie hierbij een determinerende plaats zal innemen, valt te voorzien. Bovendien worden de grenzen tussen de agro-industriële keten en de petrochemie met deze ontwikkeling opengebroken. De uitwisselbaarheid van grondstoffen breidt zich zo uit tot v r buiten de voedselketen, waarbij de landbouw vrijwel zeker niet in de beste onderhandelingspositie zal terechtkomen.

Europees landbouwbeleid en GATT

Het Europees landbouwbeleid was jarenlang een enorme 'marktordeenaar'. Ze liet hele subsectoren in de landbouw toe om zo goed als los van het spel van vraag en aanbod te produceren. In de eerste plaats gold dit voor de produkten waarvoor een 'zware' ordening bestond: granen, zuivel, rundvee en suiker. Maar ook voor andere produkten bestond het systeem van exportsubsidies en importheffingen, waardoor een EG-landbouwprodukt werd beschermd tegen niet-EG-productie. Bovendien bestond er dan weer geen ordening voor cruciale stoffen, zoals veevoerders, die goedkoop konden worden ingevoerd om de produktiviteit van w l-geordende landbouwprodukten op te voeren.

De Europese marktordening was echter een centenvreter (in '92 verslond ze 58% van de totale EG-begroting). Het gemeenschappelijk landbouwbeleid werd in '92 dan ook ingrijpend hervormd. De hervormingen hebben heel wat stof doen opwaaien. De effecten ervan komen immers hard aan: de landbouwprijzen moeten (gefaseerd) dalen en de productiequota zijn strenger geworden. Het begin '94 ondertekende GATT-akkoord versterkt die effecten nog. De invoerheffingen worden verder verlaagd en de betoelagde landbouwexport uit de EU wordt aan banden gelegd.

De druk van die maatregelen op de Belgische landbouwers is duidelijk voelbaar. De inkomensperspectieven zijn niet schitterend en de prijs-

dalingen zullen aanleiding geven tot verdere rationalisatie en intensivering: alleen de groot-schalige en hoogtechnologische landbouw zal als overwinnaar uit die strijd komen. Toch bieden de hervormingen ook kansen: de goedkopere graanprijzen moeten bijvoorbeeld de vervanging van goedkope importveevoerders door eigen graan stimuleren en bieden zo verdere mogelijkheden voor de intensieve veeteelt. Of het milieu ook meer kansen krijgt, is twijfelachtig. Hoewel het begeleidend luik in het nieuwe Europese landbouwbeleid extensieve landbouw extra ondersteunt, blijft het hoofddoel een concurrentiële landbouw. Ook bij de GATT-akkoorden is er trouwens geen sprake van milieucriteria.

Inkomensperspectieven

Tegenstanders van de Europese landbouwhervormingen beweren dat het globale inkomen van alle Europese boeren in 1999 minder dan de helft zal bedragen van het inkomen in 1991. Het Belgisch Ministerie van Landbouw schat dat het landbouwersinkomen met 17,6% zal dalen door de combinatie van de Europese landbouwhervorming en het GATT-akkoord.

De agro-industriële keten

Omdat de landbouw maar een kleine schakel in de agro-industriële keten is, zullen structurele veranderingen in de andere elementen van die keten hun effect ook in de landbouw laten gevoelen. Stroomopwaarts van de landbouw hebben belangrijke concentraties plaatsgevonden. Zo is er een algemene concentratietendens in de sector van de bestrijdingsmiddelen. Ook in de zaaizaadsector is er een geweldige herstructurering aan de gang. Vroeger werd plantenveredeling vooral gedaan op kleine familiebedrijfsjes; momenteel zijn het vooral petrochemische en farmaceutische bedrijven (Shell, Monsanto, Sandoz) die er de scepter zwaaien. Een beperkt aantal multinationals gaat dus de internationale zaaizaadsector controleren. Er zijn bovendien een aantal bedrijven die in beide sectoren een belangrijke positie hebben (Shell). Dat maakt hun zeggenschap nog absoluter. Ook stroomafwaarts van de landbouw, in de voedingsmiddelenindustrie, is een sterke internationale concentratiebeweging aan de gang. Minstens even belangrijk zijn de evoluties in het productieproces van voe-

dingsmiddelen. Meer en meer komt de productie van een bepaald voedingsmiddel los te staan van het oorspronkelijke landbouwprodukt (boter bijvoorbeeld wordt eerst ontleed in eiwitten, vetten, enz., en daarna terug samengesteld tot het marktprodukt boter). Daarbij spelen enzymes een onmisbare rol (zie ook hoger). De productie van die enzymes is in handen van een beperkt aantal multinationals (NOVO en Gist Brocades zijn de twee belangrijkste). Omdat de enzymatische technieken landbouwproducten onderling uitwisselbaar maken, krijgt de biochemische industrie zo indirect een impact op groepen boeren en landbouwsubsectoren.

De paradoxen in het landbouwbeleid

Ook in de 21e eeuw zal er in België nog landbouw bedreven worden. Wellicht door minder boeren, op minder bedrijven. Hoé die landbouw zal bedreven worden, zal voor een groot deel afhangen van factoren buiten de landbouw zelf. Het bovenstaande verhaal heeft dat duidelijk gemaakt.

De mogelijkheden van de politieke beleidsverantwoordelijken om daar greep op te krijgen, zijn zeer klein. Het landbouwbeleid is terechtgekomen in een positie die ook voor andere sectoren van de economie geldt: de rol van de regionale overheden wordt meer en meer uitgehold, naarmate de produktiesystemen op een globaler schaal georganiseerd worden. Toch blijft zelfs in die context een beperkte rol weggelegd voor de regionale overheid. Een aantal problemen kunnen ontegensprekelijk (bij)gestuurd worden. De Belgische en Vlaamse regering reageert daar echter niet altijd even alert op. Er bestaan een aantal paradoxen in het landbouwbeleid, die de al kleine beleidsruimte zwaar hypothekeren. Beleidsvoerders die die kleine ruimte zo goed mogelijk willen gebruiken, zouden er goed aan doen die paradoxen uit de weg te ruimen.

Om te beginnen blijft de landbouw, die een steeds kleinere rol speelt in het economische leven, disproportioneel veel middelen opsorpen. Het meest opmerkelijk is dit onevenwicht in de Europese begroting: een sector die nauwelijks 2,4% van het BNP (gemiddelde voor '90 over alle lidstaten) levert, slorpt meer dan 50% van de

begroting op. Ook in België en Vlaanderen blijft een afzonderlijk landbouwbeleid afzonderlijke middelen innemen (het landbouwonderzoek bv. is een van de rest van het wetenschapsbeleid gescheiden begrotingspost). Deze situatie moet worden herbekeken in het kader van de globale begrotingsproblematiek.

Ook de beleidsinstrumenten zijn niet meer aangepast aan de huidige situatie. Decennialang is de landbouw in België een bevoorrechte - en enigszins geïsoleerde - sector geweest, met een eigen ministerie, een eigen investeringsfonds, een eigen organisatie voor wetenschappelijk onderzoek, een eigen exportpromotiedienst. Die situatie heeft de sector geen windeieren gelegd, maar vandaag is ze wél voorbijgestreefd. De economische realiteit laat immers zien dat de grens tussen landbouw en andere sectoren steeds vager wordt. De vraag rijst dan ook wat op termijn nog de toegevoegde waarde kan zijn van een afzonderlijk bestuurlijk apparaat voor de landbouwsector. Toch werd, bij de federalisering van een deel van het landbouwbeleid, geopteerd voor de uitbouw van een afzonderlijke Vlaamse landbouwadministratie en blijft het (nu Vlaamse) landbouwinvesteringsfonds een afzonderlijke entiteit.

Alle technologische, economische en politieke tendensen wijzen op een verdere internationalisering, integratie en schaalvergroting van de landbouwsector. Toch is het familiale landbouwbedrijf nog steeds een sleutelwoord in de Vlaamse beleidsdiscussies. Dat klinkt paradoxaal: in een dergelijke context lijkt de rol van het zelfstandige, kleinschalige familiebedrijfje uitgespeeld. Maar wellicht houdt een dergelijke bedrijfsvoering juist wél beloftes in wanneer een regio zijn landbouwsector wil gaan 'gebruiken' voor meer kwalitatieve doeleinden: het bevorderen van extensieve landbouw biedt immers kansen voor natuur- en landschapsbehoud en de instandhouding van de open ruimte. Maar dan zal - ook in België - aan het concept 'familiaal bedrijf' wél een andere beleidsinhoud moeten gegeven worden dan vandaag het geval is.

Tot slot nog het zorgenkind: het milieu. Het is al lang duidelijk geworden dat de herstructureren van de naoorlogse landbouw haaks staan

op de behoeften van het leefmilieu. Toch worden nog steeds beleidsopties vastgelegd die de verdere intensivering van de landbouw veeleer bevorderen dan afremmen. Niettemin zal ook in de landbouw het milieubelang steeds zwaarder gaan doorwegen; op regionaal vlak wordt het milieubeleid allicht de meest determinerende randvoorwaarde. Zoals elders zal het streven naar duurzame ontwikkeling, in dit geval het ontwikkelen van duurzame landbouwsystemen, er onvermijdelijk ingang moeten vinden. Al belooft het ook in deze sector een werk van lange adem te worden!

Bibliografie

- Onderstaande literatuurlijst is een selectie van titels door A. Clauwaert en S. Steyaert. Deze lijst dient als vermelding van hun bronnenmateriaal, maar kan ook een leidraad zijn voor lezers die door onze themareeks de smaak te pakken gekregen hebben.
- Aertsen, J.D. et al., *100 jaar boeren*. Berchem, EPO, 1989.
- Baumgardt, B.R., Marshall A.M. (ed.), *Agricultural Biotechnology. Issues and Choices*. West Lafayette, Purdue University Agricultural Experiment Station, 1991, 181 blz.
- Bijman J., *Ontwikkeling en introductie van genetisch gemodificeerde aardappelen in Nederland*. Den Haag, LEI-DLO, 1993, 160 blz.
- Commissie Europese Gemeenschappen, *De toekomst van onze landbouw*. Brussel/Luxemburg, 1993.
- Fletcher B. Lehman (ed.), *World Food in the 1990s. Production, Trade and Aid*. Boulder, Westview Press, 1992, 368 blz.
- Gaull G.E., Goldberg R.A. (ed.), *New technologies and the future of food and nutrition*. New York, John Wiley & Sons, 1991, 174 blz.
- Kloppenborg J.R. Jr., *First the seed. The political economy of plant biotechnology 1492-2000*. New York, Cambridge University Press, 1988, 349 blz.
- Lucassen V., Schenkelaars P., De Vriend H., *Oogst uit het lab. Biotechnologie en voedselproductie*. Utrecht, Jan van Arkel, 1990, 128 blz.
- Ministerie van Landbouw, *Beleidsnota inzake landbouw. Goedgekeurd door de Ministerraad van 4 juni 1993*. Brussel.
- Ministerie van Landbouw, *Evolutie van de land- en tuinbouweconomie (1992-1993)*, 31ste verslag voorgelegd door de regering. LEI, november 1993.
- Ministerie van Landbouw, *Het landbouwbeleid op een keerpunt*. Brussel, 1993.
- Ministerie van Landbouw, Landbouw-Economisch Instituut, *De rendabiliteit van het landbouwbedrijf in 1992*. LEI.-publikaties nr.559, december 1993.
- Ministerie van Landbouw, Landbouw-Economisch Instituut, *Raming van het landbouwinkomen in 1993*. LEI.-publikaties nr.561, maart 1994.
- OECD/OCDE, *Biotechnology, agriculture and food*. Parijs, 1992, 219 blz.
- Reyns L., *Landbouw: een bedrijfssektor in voortdurende beweging*. In: *Het Ingenieursblad*, jg.62/1993, nr.3, blz.19-25. Antwerpen, KVIV.
- Ruivenkamp G., *De invoering van biotechnologie in de agro-industriële productieketen. De overgang naar een nieuwe arbeidsorganisatie*. Utrecht, Jan van Arkel, 1989, Academisch Proefschrift ter verkrijging van de graad van doctor aan de Universiteit van Amsterdam, 354 blz.
- Schellekens H., e.a., *De DNA-makers. Architecten van het leven*. Maastricht, Natuur & Techniek, Wetenschappelijke Bibliotheek (30), 1993, 245 blz.
- Stolwijk, H., *De Nederlandse landbouw op de drempel van de 21ste eeuw. Een beschouwing over knelpunten en perspectieven*. Centraal Planbureau Onderzoeksmemorandum, Den Haag, 1992.
- Terlouw S., *Biotechnologie. Enzymen en biotechnologie*. Utrecht, PWT, 1994, 15 blz.
- Terlouw S., *Biotechnologie. Plantaardige productie en biotechnologie*. Utrecht, PWT, 1992, 15 blz.
- Thonon A., Baguette C., *Landbouw en voeding: gelijklopend of tegengesteld*. In: *Vita*, jg 1993, nr.97, blz. 11-13. LVN, Brussel.
- Tollens, E. et al., *Voeding en hernieuwbare natuurlijke hulpbronnen. Analyse van het produktiestelsel: studie van de sectoren agro-energie en agro-chemie*. FAST contract nr.31, DPWB, 1989.
- Van Dam-Mieras R.C.E. (red.), *Eten en weten. Moderne biotechnologie en voedselproductie*. Heerlen, Open Universiteit (Wolters-Noordhoff), 1991, 170 blz.
- Van den Brande, L., *Het landbouwbeleid in Vlaanderen. Beleidsprioriteiten voor 1994*. Beleidsbrief neergelegd in de bevoegde Commissie van de Vlaamse Raad. Brussel, november 1993.
- Viaene, J. et al., *Landbouw en ruimte in Vlaanderen*. Afdeling Agro-Marketing RUG, in opdracht van AMINAL, Bestuur Landinrichting en -beheer, 1993.
- Verbruggen A. (red.), *Leren om te keren. Milieu- en natuurrapport Vlaanderen*. VMM en Garant, Leuven/Apeldoorn, 1994.